

СТАНОВЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «КАНОНІЧНЕ ПРАВО» В ЗМІСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ З БОГОСЛОВ'Я

Драшківці А. – Р. А.

ВСТУП

Церковне (канонічне)¹ право є відносно новою дисципліною в структурі підготовки фахівців з богослов'я. Вивчення канонічного права має на меті формування здібностей правової культури та оволодіння сферою міжконфесійних взаємин у майбутніх пастирів Української Церкви, церковних та громадських діячів. Адекватне знання про роль права, правового джерела в Церкві та про церковно-державні взаємини є важливою частиною діяльності сучасного священнослужителя, душпастиря, педагога, юриста тощо. «Ніхто не може заперечити, що навіть священник, який безпосередньо займається душевною опікою, потребує юридичної підготовки, щоб відповідним чином виконувати своє душпастирське служіння так, як повинен добрий пастир».²

Наприкінці XVIII – початку XIX століття канонічне право знаходилося на стадії свого теоретичного оформлення і лише намацувало власні концептуальні рамки, а система вивчення та викладання фактично була відсутня. У XX столітті, в період панування атеїстичної ідеології, канонічне право не розглядалося як предмет наукового аналізу. Інтерес до досліджень в галузі канонічного права та до викладання його як навчальної дисципліни в системі підготовки фахівців різних спеціальностей повернувся у науковців та викладачів у пострадянський період, в роки незалежної

¹ Термінологічне розмежування понять «церковне» та «канонічне» право пов'язане із західною та східною традиціями. У західній традиції канонічним правом вважається наука, яка вивчає канони давньої церкви, що «увійшли до офіційного збірника Римо-католицької церкви *«Corpus juris canonici»*: апостольські правила, правила латинських і грецьких соборів, папські декрети, витяги з вчення отців церкви, пенитенціалів, римського права, франкських капітулярів; тобто, право, яке сформувалося в епоху вселенських соборів й до кінця Середньовіччя на Заході і регулювало всі правові відносини церковного та світського життя» (Жилюк С. І. *Право церкви як предмет навчальної дисципліни*. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2014. с. 75). У східній традиції під «церковним» правом розумілися всі норми та постанови щодо церковного предмету, що виходять як від держави, так і від церкви. Православний Східне знав поділу на церковне та державне законодавство. Тому надалі у поданому розділі ми будемо дотримуватися східно-християнської традиції нерозрізнення церковного та канонічного права та використовувати дані поняття як синоніми.

² Fr. Joseph Irimpan *Teaching of canon law in seminaries*. URL: <https://www.canonlawsociet.yofindia.org/research/teaching-of-canon-law-in-seminaries/>

України. В якості прикладу можемо навести роботи Совенко Б. В. «Становлення і розвиток православного канонічного права в Україні» (2011 р.), Місевич С. В. «Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз)» (2005 р.), Лук'янов Д. В. «Канонічне право: поняття та особливості» (2011 р.), Сливка С. «Евристика канонічного права: проблеми духовної педагогіки» (2022 р.), В. Ластовський «Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму» (2002 р.), Волощенко-Віслобокова О. М. «Церковне законодавство: природа та особливості» (2013 р.) та ін.

З моменту становлення за відносно короткий час канонічне право як навчальна дисципліна пройшла значний шлях розвитку: від сукупності історико-богословських коментарів, оскільки «богословська освіта не мала чіткого логічного розмежування між предметами...»³- до впорядкованої галузі права та частини юриспруденції. У XVII – початку XIX століття методика викладання богослов'я була заснована на механічному заучуванні певної кількості трактатів, часом змістовно не взаємопов'язаних. Таким чином, у період XVII– початку XIX століття говорити про систематизоване вивчення та викладання канонічного права не доречно.

Сучасне канонічне право – це «релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує християнство. До її основних рис належать: а) нерозривний зв'язок із християнством; б) систематизований характер; формування в умовах становлення особливого політико-правового статусу Римської церкви; в) розвиток на основі використання норм римського права; г) наявність складної внутрішньої структури та поділу на галузі; д) співіснування двох систем канонічного права».⁴

Історія викладання та вивчення канонічного права важлива хоча б тому, що розкриває безліч характерних рис системи канонічного права в даний час. Історична характеристика розвитку конкретної дисципліни дає можливість розкрити фундаментальні принципи і концептуальні контури цього специфічного знання. Зокрема, нинішні актуальні канонічні рішення у сферах сімейного та майнового права, сфери біоетики та моралі, можливі лише на підставі минулого досвіду каноністів та знання фундаментальних принципів церковно-правової галузі.

Гипотеза: Канонічне право, виступає як методологічна навчальна дисципліна, котра в системі підготовки богословів призначена сформувати

³ Колодний А. М. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції. Київ: Світ знань, 1999 . с. 16

⁴ Лук'янов Д. В. Канонічне право: поняття та особливості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. Випуск 21. С. 83

у здобувачів системне онтологічне розуміння ідеї створення та існування єдиної, помісної Церкви на землі. Канонічне право зберігає духовний досвід права, релігії, політики, їх діалектику в контексті вічного й сьогоденного.

1. Канонічне право та богослов'я.

Дискусії про канонічне право

Як сфера богословських знань канонічне право було успадковане від Візантії богословською традицією та Православною Церквою разом із прийняттям християнства. Комплексну картину взаємовідносин канонічного права та богослов'я можна відобразити за допомогою кількох тез: 1) богослов'я виступає як аксіологічна та етична домінанта формування канонічного права; 2) богослов'я є джерелом категоріальних та змістових норм канонічного права; 3) канонічне право як засіб соціалізації християнських імперативів; 4) захист канонічним правом основ християнського віросповідання.⁵

Питання про цілеспрямоване вивчення канонічного права як наукової та/або навчальної спеціальності не поставало тривалий час, хоча ситуації, котрі потребували канонічних знань повсякчасно виникали у церковному житті. Традиційна підготовка духовенства завжди містила окремі питання практичного застосування канонічних правил. В ареалі Slavia Orthodoxa канонічне право тривалий час являло собою послідовну екзегезу церковних правил з Кормчої⁶ та було присутнє частково у догматичному, частково – у практичному богослов'ї, а також «на рівні курсів морального богослов'я».⁷

Правовий характер каноністики потягом усієї історії православної Церкви знаходився у сфері дискусійних питань. З одного боку, заперечувався зв'язок канонічного права та віроповчальної доктрини;⁸ з іншого – заперечувався зв'язок канонічного права з невидимою (духовною) Церквою.⁹ Нерідко, канонічне право розглядалося з позицій соціології, як

⁵ Cosmin S. The Importance of Scientific Research in Canon Law Today. *Journal of Education, Society & Multiculturalism*. 2022, no. 2, p. 36 (DOI: <https://doi.org/10.2478/jesm-2022-0016>).

⁶ Детально про це ми писали у нашій монографії: Драшківці А-Р. А. Особливості рецепції канонічного (візантійського) права в українських землях. Видавничий відділ ДДНК «Ужгородська українська богословська – академія імені святих Кирила і Мефодія – Карпатський університет імені Августина Волошина». 2008. с. 218.

⁷ Губар К. А. Дослідження поглядів на церковне право у працях Петра Олександровича Лашкарьова. *Правова держава. Розділ: Історія держави і права. Історія юридичної науки*. 2017. Вип. 28. С. 53

⁸ Örsy L. M. *Theology and Canon Law. New horizons for legislation and interpretation*. Collegeville (Minnesota, USA): The Liturgical Press, 1992. p. 122.

⁹ Errazuriz Mackenna C. J. *Justice in the Church: A Fundamental Theory of Canon Law*. Montreal: Wilson & Lefleur Ltée, 2009. P. 71.

річ необхідна, однак за походженням людська¹⁰. Вважалося, що в ньому закладено лише соціальну потребу впорядкування Життя Церкви, тому канонічне право не тяжіє над свідомістю кожного окремого християнина. Сучасні богословські концепції канонічного права відрізняються у різних конфесіях, однак оптимальна інтерпретація передбачає, що в його основі богословська та юридична сутності співіснують нероздільно.

Перші згадки про канонічне право як навчальну дисципліну містяться в Проекті Уставу духовних академій 1810 року, в якому значилося: «Канонічне право нашої Церкви потребує особливої уваги професора, дотепер воно не упорядковано належним чином, тому повинно бути пояснено його (професора) власними коментарями».¹¹ Зауваження про коментарі професора мало рацію, оскільки в методиці вивчення канонічного права у той час поєднувалися взаємовиключні настанови: з одного боку – прочитати та знати всю Кормчу, з іншого – укладення «короткого хронологічно-систематизованого викладу науки»¹².

Дослідники канонічного права одностайно стверджують, що момент формування самого канонічного права та час виникнення науки канонічного права не збігаються: «якщо перше почало своє формування з початку церковного життя, то наука канонічного права стала розвиватися значно пізніше».¹³ Офіційною датою заснування навчальної дисципліни вважається 1814 рік: саме в цьому році Комісією духовних училищ було видано вказівку, відповідно до якої «професорсько-викладацьку корпорацію силами власних фахівців-каноністів зобов'язували розробити навчальний посібник за даною дисципліною, котрий включатиме впорядкований коментар канонічних правил».¹⁴ Вимога впорядкованого коментаря виявилась прогресивним кроком, оскільки традиційним способом представлення канонічного права була «збірка» – сукупність правил, викладених у хронологічному порядку їх виникнення¹⁵, вивчення котрих відбувалося через ознайомлення з книгами канонів.

Поруч із невизначеністю змісту та об'єму поставали проблеми із назвою курсу: церковне законодавство – церковне правознавство – церковне

¹⁰ Brundage J. A. *Medieval canon law*. – New York: Routledge, 2013. XII. p. 200.

¹¹ Лотоцький О. Г. *Українські джерела церковного права*. Нью-Йорк. 1984. С. 12

¹² Там само.

¹³ Мацелюх І. А. *Розвиток науки церковного права в Україні. Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 132.

¹⁴ Цит. за: Місевич С. В. *Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова*. Київ, 2005. С. 8.

¹⁵ Сливка С. С. *Канонічне право: навчальний посібник*. Вид. 3-тє, перероблене і доповнене. Харків: Право, 2016. 276 с.

право – канонічне право. Розрізнення понять канонічне / церковне повною мірою залежало від авторського прагнення продемонструвати панівне значення канонів як визначального елементу у церковному праві». Однак проблема полягала в тому, що законодавчий матеріал пізнішого походження кількісно значно переважає суто канонічну основу: церковні відносини тільки частково опираються на канонічне право й визначаються головним чином нормами пізнішого церковного і державного походження.¹⁶

Також поставали проблеми методологічного характеру. По-перше, потребувало вирішення питання яким чином богословський контекст впливає на специфіку канонічного права, методи його дослідження та викладання; по-друге, який внесок спроможне внести канонічне право у саму богословську науку; по-третє, нез'ясованим виявилось питання застосування методів навчання – «богословських» та «догматичних» або практично-прикладних. «Предназначеність канонічного права для пастирського служіння, підтримана давньою традицією»¹⁷, потребувала його співвіднесення з іншими навчальними дисциплінами богословської підготовки – догматичне богослов'я / практичне богослов'я / екклезіастика. Після тривалих дискусій про місце канонічного права серед інших богословських дисциплін було прийнято рішення визнати його *окремою наукою про Церкву*¹⁸.

Початкові міркування про місце та зміст канонічного права серед навчальних курсів духовних шкіл спиралися на те, що традиційні способи засвоєння богословських знань (узагальнюючий, послідовний, історичний) для канонічного права не підходять, оскільки правила Вселенських та Помісних Соборів, отців Церкви, цивільні закони, котрі були включені в канонічне право, мають неоднакову силу. Для богослов'я актуальним було забезпечити стародавні правила від тогочасних впливів, з одного боку, а з іншого – з розумінням поставитися до нововведень у церковному житті й управлінні.

Враховуючи вищезазначене, перша структура канонічного права як навчальної дисципліни мала такий вигляд: 1) базові уявлення про Церкву, Собори та предання; 2) церковна ієрархія; 3) церковне чиноположення;

¹⁶ Ерде Петер. Церковне конституційне право / Пер. з угор. П. Гергелі. Львів: Свічадо, 1998. с. 19.

¹⁷ Moravčíková Michaela Právna politika a legislativa v oblasti konfesného práva. Zborník jevýstupom z medzinárodnej vedeckej konferencie Právna politika a legislativa v oblasti konfesného práva v rámci medzinárodného vedeckého kongresu Trnavské právnické dni Právnopolitika a legislativa, ktorásakonala 25. septembra 2020 v Trnave. С. 250.

¹⁸ Історія і теорія канонічного (церковного) права: навчальний посібник для студентів юридичного і філософського факультетів / за ред. докт. філософ. наук, проф. В. І. Лубського, докт. філософ. наук, проф. Т. Г. Горбаченко, магістра права Т. І. Лубської. 2024. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури». 890 с.

4) церковне Домобудівництво (*Economia Ecclesiastica*); 5) церковне судочинство (*Juridica Ecclesiastica*). Зазначена структура не була сприйнята усіма богословами та зберіглася не довго.

Поступово канонічне право формується як наукова богословська спеціальність. На користь цього свідчить факт видання першої наукової праці по канонічному праву – «Книга правил святих престолів, Вселенських і Помісних Соборів і святих Отців» (1839 р.)¹⁹.

Таким чином, ми можемо говорити, що у середині XIX століття канонічне право виокремилося із усієї сукупності богословських знань в самостійну дисципліну. Як самостійна наукова та навчальна дисципліна канонічне право потрапляє також у навчальні плани студентів юридичних спеціальностей. Цей факт став причиною нових дискусій стосовно того який характер має дисципліна: більше богословський чи більше правознавчий? Значна частина представників богословської науки розглядала канонічне право в системі богословських наук – «з богословської точки зору ... головне завдання канонічного права – сприяти освяченню і порятунку членів церкви»²⁰, тобто канонічне право є богослов'ям, котре розгортається в законах та законних діях, особливо в обрядах і таїнствах, що відображають видиме життя Церкви. З іншого боку, Церква – це «інститут упорядкований канонічно та юридично». В цьому контексті канонічне право «є наукою юридичною, котра вивчає юридичну складову церковного устрою не *jus divinum*, а *jus humanum*, враховує повноту правової специфіки та логіки, але втрачає самобутність».²¹

Спроби розробки програм канонічного права у цей період наштовхнулися на відсутність досвіду поєднання богословської та юридичної специфіки у змісті курсу та викликали на себе багато зауважень. Зокрема, в одній з перших Програм (1837-1840 рр.)²² предмет канонічного права визначався як «**управління Церквою у цілому її складі**» та пропонувалися розділи, котрі стосувалися церковного суду, церковної власності, церковного будівництва тощо. Між тим, до першого розділу «Про Церкву» без коментарів та прив'язок до канонічного права було включено опис та характеристику визначальних рис Церкви – єдність, святість, соборність, апостольність, що було розцінене представниками богословської науки як «посягання» на сферу догматичного богослов'я.

¹⁹ Шевцов С. Канонічне (церковне) право. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1-2. С. 259.

²⁰ Олексійчук Л. В. Соціально-юридична характеристика церковного права. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія*. 2010. № 98. С. 13.

²¹ Лашкар'єв П. А. Право церковне в його основах, видах та джерелах. Київ, 1886. С. 213

²² Остроумов М. А. Очерк православного церковного права. Ч. 1. Харків: Тип. Губ. правл., 1893. 672 с.

Виокремлення Божих, церковних та людських прав у програмі (розділ «Права Церкви») розглядалося як некоректне. На думку представників духовництва, потенційне визнання наявності у лавах Церкви «людських прав» надає світській владі можливість маніпулювати правами Церкви: додавати нових, котрих у неї не було або позбавляти існуючих. З погляду представників духовництва, це в корені невірно, оскільки можливо говорити лише про цивільне право конкретних осіб та посадовців.

Новий етап обговорення місця канонічного права та методів його вивчення в богословській освіті розпочався у зв'язку із розробкою Уставу духовних академій у 1850 – 1860 роках. У проєкті нового Уставу канонічне право визнавалося невід'ємною складовою богословської освіти, однак суперечки велися стосовно того:

- визнавати його як спеціальну богословську дисципліну, церковно-історичну або церковно-практичну;
- визнавати його обов'язковим курсом чи давати на вибір студентам;
- яким чином враховувати богословський аспект у змісті канонічного права.

Врешті-решт канонічне право було віднесено до практичного богослов'я: воно виявилось змістовно та структурно пов'язаним з блоком пастирського богослов'я, гомілетикою, літургікою та церковною археологією. Згодом такий статус канонічного права було підтверджено «Положенням про випробування на вчений ступінь» 1874 року, в якому канонічне право, пастирське богослов'я, гомілетіку та літургіку було об'єднано в одну магістерську спеціальність. На це, на нашу думку, вплинула тотожна західноєвропейська традиція. Для прикладу можна навести Устав теологічного факультету Берлінського університету,²³ котрий жваво обговорювався після публікації у часописі «Християнське читання» 1869 року.

У 1884 році в Уставі духовних академій канонічне право було диференційоване в окрему наукову спеціальність. Поштовхом для такого рішення став той факт, що паралельно із входженням канонічного права в систему богословської освіти воно закріпилося у системі навчання юриспруденції²⁴. Це дало можливість вивчати та досліджувати питання канонічного права, в контексті правової компетенції. Однак студенти-юристи, як правило, володіли богословськими знаннями на рівні

²³ Harold J. Berman Law and Revolution: Formation in the Western Legal Tradition Harvard university press Cambridge, Massachusetts and London, England. 1993.

²⁴ Войно-Данчишина О. Л. Вища юридична освіта в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX століття. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 29. с. 221, 223.

гімназійного курсу Закону Божого: зв'язок канонічного права з моральним богослов'ям, патристикою, догматичним богослов'ям студентам-юристам був незрозумілий. Як наслідок – богословський зміст канонічного права втрачався.

Для виправлення ситуації було прийнято рішення в якості викладачів канонічного права залучати магістрів та докторів богослов'я. Однак на загальному рівні це проблем не вирішувало: богословська наукова ступінь свідчила про компетентність автора в усьому комплексі богословських дисциплін, але не окреслювала його знання в області канонічного права. Приналежність канонічного права до богословської (не юридичної) сфери знань підтверджувалася тим, що у «Положенні про випробування на вчені ступені» (1874 р.) воно входило у спільну групу спеціалізацій разом їх пастирським богослов'ям, гомілетикою та літургікою.²⁵ Тільки через 10 років новий Устав духовних академій (1884 р.) диференціював богословську докторську ступінь саме за спеціальністю «Церковне право».²⁶

Друга половина XIX століття стала епохою швидкого розвитку канонічного права як наукового, так й навчально-методичного: воно поступово стало однією із самих розроблених навчальних дисциплін у духовних академіях. Наприкінці 1880 – початку 1890 років ця дисципліна була забезпечена навчальними посібниками, авторськими курсами, пояснювальними записками. Між тим й в ці роки серед кантоністів продовжуються традиційні дискусії:

1) Про співвідношення канонічного права з богослов'ям та юриспруденцією. Прикладом такої дискусії є погляди київського професора П. О. Лашкарьова та його опонента І. С. Берднікова. П. О. Лашкарьов концептуально обмежував канонічне право виключно рамками богослов'я та апелював до «античної» основи канонічного права. З іншого боку, його опонент І. С. Бердніков відстоював можливість «канонічному праву знайти себе в загальній системі юридичних наук»;²⁷

2) Про співвідношення церковної та державної / світської влади у Церкві. Ця проблема значно загострилася на початку XX століття у зв'язку із соціальними та політичними процесами в Російській імперії: необхідності визнання різних віросповідань, цивільного шлюбу та розлучення, визначення статусу старообрядців тощо.

²⁵ Cosmin S. The Importance of Scientific Research in Canon Law Today. *Journal of Education, Society & Multiculturalism*. 2022, no. 2, pp. 36 – 47 (DOI: <https://doi.org/10.2478/jesm-2022-0016>)

²⁶ Устав духовних академій 1884 г. § 141–142.

²⁷ Цитуємо за: Губар К. А. Дослідження поглядів на церковне право у працях Петра Олександровича Лашкарьова. *Правова держава. Розділ: Історія держави і права. Історія юридичної науки*. 2017. Вип. 28. С. 60.

Для сучасної богословської науки канонічне право виступає історичним чинником: «...необхідно зізнатися, що багатьох канонів сьогодні важко чи неможливо дотримуватися, а отже, вони перестали широко застосовуватися. Коли – і якщо – збереться новий спільний собор Православної церкви, одним із його головних завдань, можливо, стане перегляд і прояснення канонічного права».²⁸ Воно є однією із найбільш догматичних, архаїчних і сталих галузей богослов'я... «Норми в ньому практично не змінюються. Якщо ж подібне відбувається, то це фактично призводить або до розколу церковно-релігійної спільноти, або до виникнення нового напрямку в релігії, або ж до утворення невеликих сектантських груп»²⁹.

Незважаючи на традицію ототожнювати поняття 'канонічне' та 'церковне' право, на сьогодні є актуальним питанням їх розділення. З цього приводу архієпископ Григорій (Афонський) зазначав наступне: «Наука церковного права вдається до вживання термінів церковне або канонічне право як рівних. Можливо, дійсно, їх можна вважати рівними між собою, але ніяк не єдиним цілим»³⁰. Цікавою в цьому контексті є висловлювання Ластовського В. В.: «У більш ранніх своїх працях, на підставі ототожнення канонічного і церковного права, я вважав, що канонічне право в умовах середньовічної і ранньомодерної України мало свої особливості. Однак, справедливність такої думки може стосуватися лише церковного права... Канонічне ж право, насправді, є незмінним, тому воно, відповідно, не може мати своїх особливостей».³¹

2. Традиція вивчення канонічного права в українських землях

Першими спробами опису канонічного права в українських землях була праця «Православне сповідання віри», видана викладачами Київської братської школи, що «прагнули зберегти свої звичаї ... та підняти на вищий рівень церковну науку, яка занепала на фоні уніатської та католицької системи освіти».³² Праця розкривала походження православної

²⁸ Kallist (mytropolyt Diokliiski). (2009). Pravoslavna Tserkva [Orthodox Church]. Kyiv : Dukh i Litera. p. 208.

²⁹ Ластовський В. В. Канонічне право: характер співвідношення з державним і міжнародним правом. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019. Випуск 3. С. 152.

³⁰ Grigorii (Afonskii), arkhiepiskop. Vvedenie v kanonicheskoe pravo Pravoslavnoi Tserkvi. Kiev: Ukrainian Orthodox Church, Kiev Spiritual Academy. p. 12.

³¹ Lastovskiy, V. Kanonichne pravo: osoblyvosti evoliutsii v Ukraini v epokhu feodalizmu. Cherkasy: Cherkassy Institute of Management, Ukrainian Historical Society.

³² Мацелюх І. А. Розвиток науки церковного права в Україні. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 133.

віри та обґрунтувала її істинність і законність, спираючись саме на норми церковного права та давні церковні канони. «Православне сповідання віри» «надавало наукову підтримку православному церковному праву та ... було зараховане церквою до наукових праць, які містять найавторитетніші наукові тлумачення церковного права»³³.

Після підписання Переяславської угоди розпочалося вимушене обмосковлення української науки: заміна Патріаршого устрою Синодальним, призвело до безжального придушення будь-якої української церковно-наукової думки: для київської митрополії запроваджувалася суворо церковна цензура; з українських наукових праць вилучалося все, що на думку московського духовенства «не відповідало православ'ю»; наукова діяльність у сфері церковного права зводилася до механічного укладання церковно-правових пам'яток у збірки, на кшталт Кормчі книги. Будь які спроби самостійного аналізу, опису та обробки матеріалу суворо обмежувалися, незважаючи на те, що «починаючи з XVII ст. досвід та праці саме київських вчених використовувався Синодом для розвитку науки церковного права».³⁴ Як відмічає український каноніст Лотоцький О. Г., «розвиток церковної науки на території Російської імперії провадився виключно зусиллями української наукової еліти»³⁵.

Перші спроби вивчення канонічного права ми спостерігаємо на початку XVIII століття. Наприклад, у навчальному посібнику для духовних шкіл (1706 р.) наявний розділ по основам церковного права, а також коментарі, стосовно відповідності правил святих отців та Номоканону, виданому в Києво-Печерській типографії у 1624 році.

Запровадження канонічного права як навчальної дисципліни вимагало його наукової розробки. У XVIII – XIX століттях за одностайною думкою дослідників, саме українські заклади освіти стали провідними установами щодо формування науки канонічного права³⁶ та «новаторами в цій царині».³⁷ Його становлення пов'язано, в першу чергу, з іменами професорів Київської духовної академії та Імператорського університету

³³ Мацелюх І. А. Розвиток науки церковного права в Україні. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 133.

³⁴ Лотоцький О.Г. Українські джерела церковного права. Нью-Йорк, 1984. С. 12.

³⁵ Там само.

³⁶ Губар К. А. Викладання церковного права у київській духовній академії (1837–1920 рр.). *Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права*. 2014/1. С. 53.

³⁷ Волошин Н. В. Навчально-методична та наукова діяльність професора київської духовної академії П. А. Лашкарьова в сфері канонічного права. *Християнські читання*. 2019. № 3. С. 168.

святого Володимира³⁸, зокрема, І. М. Скворцова, П. О. Лашкарьова, М. Мілаша, Ф. І Мищенко, М. Остроумова тощо.

Можна сміливо стверджувати, що зародження наукової дисципліни канонічного права пов'язано особистістю І. М. Скворцова – ординарного професора Університету святого Володимира та Київської духовної академії, доктора богослов'я. Йому належить перший підручник – «Записки по церковному законодавству» (1848 р.),³⁹ котрий є оригінальною спробою систематизованого опису канонічного права. І. Скворцов вказував, що дисципліна «церковного законодавства» може розвиватися у двох напрямках: перший напрямок – це вивчення зводів канонічних законів, котрі потребують аналізу та систематизації, другий – розробка теорії та методології канонічного права, оскільки «наука є ширшою за просто звід законів... звертає увагу тільки на істотніше та найголовніше в законах ... а закони приводяться до основних засад і описуються в коротших рисах»⁴⁰. Сам предмет канонічного права І. Скворцов визначав таким чином: «Як і всяке управління передбачає свої правила чи закони, так і Церква має свої особливі закони, якими зберігається в ній богостворений порядок і спрямовується життя та діяльність членів її до загальному високому благу їх. Ці закони Церкви вселенської можуть бути названі в найтіснішому розумінні церковними; але вони зазвичай з'єднуються, хоча не змішуються, з тими законами, яким, починаючи з часів християнських Государів, підпорядковуються окремій церкві, за властивістю положення свого в тій чи іншій державі, і які називаються церковно-цивільними. Законі першого порядку давні законодавці визначали словом «правило». Закони другого порядку називали «закон», а з'єднання тих чи інших називали словом Номоканон. І ті, й інші складають предмет Церковного законодавства».⁴¹

Будучи представником богословської науки, І. Скворцов розбудовував систему церковних правил за допомогою богословських канонів: саме «вселенські канонічні норми та державні церковно-цивільні закони», за його думкою, є предметом канонічного права ⁴². Він визнавав, що наука канонічного права не упорядкована: «за різноманіттям правил

³⁸ Фахівці Київської Духовної академії та Імператорського університету св. Володимира, котрі стали ініціаторами формування церковного права як самостійної дисципліни, мали відношення до обох закладів освіти. На той час це було розповсюдженою практикою, коли провідний фахівець у галузі канонічного права викладав на кафедрах духовного та світського закладу. У становленні канонічного права велике значення особистісний чинник, враховуючи, що це була діяльність невеликої та згуртованої групи дослідників-ентузіастів.

³⁹ Скворцов І. М. Записки по церковному законодавству. Київ, 1848 р. (Зауважимо, що після вказаного видання було друге (1856 р.) та третє (1861 р.).)

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само, с. 8.

⁴² Там само, с. 3.

і законів, уживаних Церквою, – власне церковних і церковно-цивільних, урядових і судових, богослужбових і моральних – їх не легко привести до систематичної єдності, і науці Церковного законодавства дати порядок суворий»⁴³.

Далі професор визначав систему, яка, на його думку, покладена в основу канонічного права. Така система має дві частини: 1) це склад і устрій «тіла церкви», або тих сил і засобів, якими цей устрій здійснюється; 2) перелік тих дій, якими церква влаштовує життя своїх членів. Враховуючи з однієї сторони відносини православної церкви з державою, а з іншої – вплив її діяльності на людей, що не належать до церкви, І. М. Сковрцов описував церковне законодавства наступним чином:

– Частина перша, що мала назву «Склад і благоустрій Церкви», включала такі питання: 1) про властивості влади та управління в Церкві загалом, що розглядається як в самій собі, так і в союзі з державою; 2) питання про церковне правління (ієрархія), про найближчих служителів церкви (про духівництво загалом та зокрема) та про речові засоби церкви (про храми, церковні речі, церковну власність).

– Частина друга – «Коло и спосіб дій церкви» – включала питання про: 1) церковне вчення, про богослужіння і священнодіяства; 2) питання про церковний суд та церковне благочиння (поведінку); 3) про дії церкви відносно іновірів⁴⁴.

Підхід автора до навчального курсу було історико-герменевтичним: перша частина присвячена хронологічному опису періодів становлення та кодифікації канонічного корпусу Православної Церкви, а зміст другої частини складає тлумачення та детальний аналіз окремих канонічних правил у послідовності їх прийняття. Праці І. М. Сковрцова окреслили шляхи розвитку викладання і наукового дослідження канонічного права на багато років вперед. Його безперечною заслугою є створення першої програми викладання церковного законодавства у вищих навчальних закладах, яка стала орієнтиром для багатьох наступних поколінь освітян і науковців, що працювали у царині церковного права.

Наступником І. Сковрцова був його учень – П. А. Лашкар'єв. У своїй праці «Право церковне в його основах, видах та джерелах» (1886–1889 рр.) – П. А. Лашкар'єв, з одного боку, спирався на методичні основи та наукові доробки вчителя, з іншого – зумів запропонувати власне бачення концепції канонічного права, ґрунтуючись на філософській спадщині мислителів епохи античності. На прикладі філософії Платона

⁴³ Сковрцов И. М. Записки по церковному законознавству. Київ, 1848 р. (Зауважимо, що після вказаного видання було друге (1856 р.) та третє (1861 р.)). с. 5.

⁴⁴ Там само с. 1-2.

та Цицерона, П. А. Лашкар'єв аналізує логічний зв'язок між баченням категорії права як природного закону та християнським підходом до праворозуміння. Вчений акцентує увагу на тому, що розуміння «релігії як закону для людини природного, ... знайшло свого часу цілковите підтвердження у вченні християнському».⁴⁵ До внутрішньо-церковних джерел він приєднує опис відповідних норм державного законодавства, співвідносячи та порівнюючи їх між собою, а за допомогою методу історичної реконструкції – досліджує механізм взаємовідносин Церкви та державної влади. Характеризуючи механізм взаємовідносин держави та Церкви, П. А. Лашкар'єв проводить точну демаркацію сфер діяльності обох громадських інститутів.

Він вважає, що сфера «справжнього богошанування», визначена Божими заповідями, є єдиною в своєму роді, в рамках якої Церква діє незалежно від суспільного ладу, встановленого світською владою. Виходячи з цього твердження, вчений виділяє особливий вид права, котрий отримав розвиток в Римській імперії – *jus religionis*.⁴⁶ Зміст цього права, на думку Лашкар'єва, включав у себе сукупність особливих взаємовідносин між людиною і Богом, побудованих на емоційних почуттях благоговіння, страху, захоплення, жаху тощо. П. А. Лашкар'єв вважає, що саме особливий характер таких відносин став причиною того, що римська держава в особі Сенату почала видавати окремий вид законів, котрі регламентували культові події. Такі закони ґрунтувалися на рішеннях колегії понтифіків.⁴⁷ Інший вид законодавчих актів стосувався питань регламентації решти кола церковно-державних відносин у сферах, що не належать до богослужбової практики (*quod cumre ligione conjunctunest*).⁴⁸

Методологічною особливістю навчального курсу канонічного права, розробленого проф. Лашкар'євим, є розбудова його за двома провідними тенденціями юридичної науки того часу:

1) Орієнтація курсу на історичну теорію німецької школи права, характерною особливістю якої є скрупульозне вивчення джерел права та заперечення необхідності кодифікації. Вже у вступі до свого курсу автор екстраполює цю методологію на предмет канонічного права: «Номоканони, що укладені ..., – пише він, – представляють право церковне таким, що сформувалося у своїй повноті та відносній завершеності, що майже зовсім усуває потребу для Православної Церкви необхідність у наступний

⁴⁵ Лашкар'єв П. А. Право церковне в его основах, видах та джерелах. З читань по церковному праву. Київ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицького, 1886. С. 35.

⁴⁶ Там само, с. 65.

⁴⁷ Там само с. 64.

⁴⁸ Там само, с. 66.

час у новій кодифікації її законів».⁴⁹ Також у вступній частині курсу відзначається ще одна риса, притаманна праворозумінню історичної наукової школи – визнання звичаю та традиції основними джерелами права. Застосовуючи цю норму до норм християнства, П. А. Лашкар'єв зазначає, що «чим давніші його <християнства – А. Д.> придання, звичаї, настанови, тим вище їх релігійний авторитет, тому що тим ближче вони до джерел християнської істини».⁵⁰

2) Визнання соціальної природи канонічного права. Розкриваючи базові основи церковного права, автор стверджує, що право розвивається відповідно до історичного процесу розвитку суспільства. Таке право, на його думку, не є однаковим для всіх та не приймається одностайно усіма. Особливості його розвитку знаходиться у залежності від часу, місця, фізичних і моральних норм, що склалися в людській спільності.⁵¹ При цьому П. А. Лашкар'єв посилається на природно-правову ідею походження морального закону та висловлює, на нашу думку особисте, переконання в тому, що джерело морального закону міститься в природі людини та Божому законі.

Не заглиблюючись у подробиці теорії канонічного права професора П. А. Лашкар'єва, визначимо його новаторські погляди:

- дослідник стояв у витоків загальноприйнятого у сучасній науці поділу канонічного права на внутрішнє та зовнішнє, поділяючи весь масив норм на спеціальне церковне право та церковно-цивільне право;

- відповідно до форми об'єктивного вираження правових норм, канонічне право у системі П. А. Лашкар'єва підрозділяється на писане (позитивне), неписане (звичаєве) та наукове право. Перші два – збігаються із класичним підходом до їхньої розуміння. «Наукове право», у трактуванні П. А. Лашкар'єва, характеризує норми, «котрі усвідомлюються суспільною свідомістю та набувають статусу закону шляхом наукової розробки та їх авторитетного роз'яснення»⁵²;

- відповідно до кола дії правових норм останні класифіковані вченим на загальне – право Вселенської Церкви, та приватне – право Помісних Автокефальних Православних Церков. Ця класифікація певною мірою корелюється з попередньою;

- відповідно до фактичного застосування правових норм П. А. Лашкар'єв поділяє їх на діючі та недіючі;

⁴⁹ Лашкар'єв П. А. Право церковне в его основах, видах та джерелах. З читань по церковному праву. Київ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицького, 1886. с. 2

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само, с. 14 – 15.

⁵² Там само, с. 80, 82.

– також вчений пропонує поділяти норми канонічного права на публічне та приватне, таке що містить у собі внутрішнє та зовнішнє, особисте, речове та судове⁵³.

Системи канонічного права П. А. Лашкарева на момент виникнення вирізнялися від інших підходів своєю новизною та оригінальністю. Його навчальні програми, курси лекцій та монографії залишалися популярними не лише в академічному середовищі Києва. Зокрема, його аналіз канонічного права через джерела римського права зберігає своє значення дотепер.

Подальший методичний та науковий розвиток канонічне право отримало в кусах лекцій Ф. І. Тітова (Програма читань церковного права для студентів IV курсу КДА у 1899–1900 навчальний рік) та Ф. І. Міщенко (Програма читань церковного права за 1900–1901 навчальний рік)⁵⁴.

Таким чином навчальна дисципліна «Канонічне право» за короткий період пройшла кілька етапів інтенсивного розвитку. Саме зусиллями професорсько-викладацької корпорації Київської Духовної Академії (протоієрея Іоанна Скворцова, Петра Олександровича Лашкарева) та їх наступників видавалися навчальні посібники, виходили у світ самобутні монографічні дослідження з церковно-правових питань. Вітчизняні наукові розробки системи канонічного права конкурували із західноєвропейськими дослідженнями, а професорів українських духовних академії запрошували на престижні кафедри у світських навчальних закладах.

ВИСНОВОК

Канонічне право як наукова спеціальність та навчальна дисципліна є юридичним феноменом. Обсяг його залишається досить широким, що пояснюється тісними зв'язками канонічного права з богослов'ям та юриспруденцією й дотепер формує моральні цінності та світогляд найширших прошарків населення в християнських країнах. (З цього приводу частина дослідників говорить навіть «про міжнародне канонічне право»⁵⁵). З усіх світових релігій християнство, найбільше взаємопов'язане із державою та правом, і єднальною ланкою тут виступають канонічне право та християнська правова ідеологія. «Підкреслюючи державний характер християнства, канонічне право завжди стояло в центрі його

⁵³ Лашкарьов П. А. Право церковне в его основах, видах та джерелах. З читань по церковному праву. Київ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицького, 1886. с. 86 – 89.

⁵⁴ Детальніше з програмами можна познайомитися: Губар К. А. Викладання церковного права у київській духовній академії (1837–1920 рр.). *Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права.* 2014/1. С. 53.

⁵⁵ Дмитрієв А. І. Міжнародне канонічне право: виникнення, розвиток та основи теорії: монографія. Одеса: Фенікс, 2015. 230 с.

вчення і сприймалося не тільки як система норм, але як досконала політико-правова доктрина»⁵⁶.

Канонічне право як навчальна дисципліна має синкретичний характер. Богословське розуміння канонічного права передбачає його центральною проблематикою питання правового статусу Церкви, правознавчий – як систему юридичних станів церковних організацій та їх взаємини з державою, суспільством, соціальними інститутами. Визначальною складовою сучасної Церкви є переосмислення й оновлення освітньо-просвітницького напрямку, для того, щоб духовенство могло ефективно взаємодіяти із сучасним світом. «Необхідно не лише поглиблювати богословську підготовку, а й розширювати освітній горизонт священнослужителів... , тому вивчення канонічного права для майбутніх богословів ... необхідно поєднати з опануванням норм світського законодавства, аби душпастир діяв відповідально і з правовою обізнаністю в секулярному суспільстві»⁵⁷.

АНОТАЦІЯ

Здійснюється огляд та аналіз становлення канонічного права як навчального курсу та наукової спеціальності у закладах вищої духовної освіти. Прослідковуються етапи розвитку канонічного права, як навчальної дисципліни та дискусії, що виникали з його приводу. Зазначається внесок українських професорів канонічного права у розвиток богословської освіти та науки. Надається коротка характеристика професорських програм із викладання канонічного права студентам. Наголошується на тому, що саме зусиллями професорсько-викладацької корпорації Київської Духовної Академії (протоієрея Іоанна Скворцова, Петра Олександровича Лашкарева) у розвитку канонічного права як навчальної дисципліни було здійснено якісний прорив. Саме стараннями професорів Київської Духовної Академії до кінця ХІХ ст. з'явилися авторські системи канонічного права, видавалися навчальні посібники, виходили у світ самотутні монографічні дослідження з церковно-правових питань.

Наприкінці зазначається доцільність включення канонічного права у навчальні плани підготовки здобувачів за спеціальністю богослов'я та вивчення його у сучасних умовах.

⁵⁶ Історія і теорія канонічного (церковного) права: навчальний посібник для студентів юридичного і філософського факультетів / за ред. докт. філософ. наук, проф. В. І. Лубського, докт. філософ. наук, проф. Т. Г. Горбаченко, магістра права Т. І. Лубської. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2024. 890 сс. 4

⁵⁷ Теолог Володимир Грех про майбутнє ПЦУ та духовної освіти (інтерв'ю). *Газета «Патріот»*: веб-сайт: URL: <http://patriot-zt.info/teolog-volodimir-greh-pro-majbutnye-ptsu-ta-duhovnoyi-osviti-interv-yu.html>

Література

1. Войно-Данчишина О. Л. Вища юридична освіта в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX століття. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 29. С. 219 – 224.
2. Волошин Н. В. Навчально-методична та наукова діяльність професора київської духовної академії П. А. Лашкарьова в сфері канонічного права. *Християнські читання*. 2019. № 3. С. 162-169.
3. Губар К. А. Викладання церковного права у київській духовній академії (1837–1920 рр.). *Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права*. 2014/1. С. 53 – 57.
4. Губар К. А. Дослідження поглядів на церковне праву у працях Петра Олександровича Лашкарьова. *Правова держава. Розділ: Історія держави і права. Історія юридичної науки*. 2017. Вип. 28. С. 58–64.
5. Дмитрієв А. І. Міжнародне канонічне право: виникнення, розвиток та основи теорії: монографія. Одеса: Фенікс, 2015. 230 с.
6. Драшковці А-Р. А. Особливості рецепції канонічного (візантійського) права в українських землях: монографія. Видавничий відділ ДДНК «Ужгородська українська богословська – академія імені святих Кирила і Мефодія – Карпатський університет імені Августина Волошина». 2008. 218 с.
7. Ерде Петер. Церковне конституційне право / Пер. з угор. П. Гергелі: монографія. Львів: Свічадо, 1998. 156 с.
8. Жилюк С. І. Право церкви як предмет навчальної дисципліни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2014. С. 74 – 82.
9. Історія і теорія канонічного (церковного) права: навчальний посібник для студентів юридичного і філософського факультетів / за ред. докт. філософ. наук, проф. В. І. Лубського, докт. філософ. наук, проф. Т. Г. Горбаченко, магістра права Т. І. Лубської. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2024. 890 с.
10. Колодний А. М. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції. Київ: Світ знань, 1999. 52 с.
11. Ластовський В. В. Канонічне право: характер співвідношення з державним і міжнародним правом. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019. Випуск 3. С. 143 – 152.
12. Лашкарьов П. А. Право церковне в его основах, видах та джерелах. 3 читань по церковному праву. Київ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицького, 1886. 213 с.

13. Лотоцький О. Г. Українські джерела церковного права. Нью-Йорк. 1984. 312 с.
14. Лук'янов Д. В. Канонічне право: поняття та особливості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. Випуск 21. С. 76-83.
15. Мацелюх І. А. Розвиток науки церковного права в Україні. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 132-137.
16. Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2005. – 19 с.
17. Олексійчук Л. В. Соціально-юридична характеристика церковного права. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія*. 2010. № 98 с. 12 – 15.
18. Остроумов М. А. Очерк православного церковного права. Ч. 1. Харків: Тип. Губ. правл., 1893. 672 с.
19. Скворцов И. М. Записки по церковному законознавству. Київ, 1848 р.
20. Сливка С. С. Канонічне право: навчальний посібник. Вид. 3-тє, перероблене і доповнене. Харків: Право, 2016. 276 с.
21. Устав духовних академій 1884 г. § 141–142.
22. Теолог Володимир Грех про майбутнє ПЦУ та духовної освіти (інтерв'ю). *Газета «Патріот»*: веб-сайт: URL: <http://patriot-zt.info/teolog-volodimir-greh-pro-majbutnye-ptsu-ta-duhovnoyi-osviti-interv-yu.html>
23. Шевцов С. Канонічне (церковне) право. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1-2 С. 252 – 266.
24. Brundage J. A. Medieval canon law. New York: Routledge, 2013. XII; 260 p.
25. Cosmin S. The Importance of Scientific Research in Canon Law Today. *Journal of Education, Society & Multiculturalism* . 2022, no. 2, pp. 36 – 47 (DOI: <https://doi.org/10.2478/jesm-2022-0016>) .
26. Errazuriz Mackenna C. J. Justice in the Church: A Fundamental Theory of Canon Law. – Montreal: Wilson & Lefleur Ltée, 2009. – P. 71.
27. Joseph Irimpan Fr. Teaching of canon law in seminaries. URL: <https://www.canonlawsocietyofindia.org/research/teaching-of-canon-law-in-seminaries/>
28. Grigorii (Afonskii), arkhiepiskop. (2001). Vvedenie v kanonicheskoe pravo Pravoslavnoi Tserkvi. Kiev: Ukrainian Orthodox Church, Kiev Spiritual Academy. p. 12.
29. Harold J. Berman Law and Revolution: Formation in the Western Legal Tradition Harvard university press Cambridge, Massachusetts and London, England. 1993.

30. Kallist (mytropolyt Diokliiskyi). Pravoslavna Tserkva [Orthodox Church]. Kyiv : Dukh i Litera. p. 208.

31. Lastovskyy, V. Kanonichne pravo: osoblyvosti evoliutsii v Ukraini v epokhu feodalizmu. Cherkasy: Cherkassy Institute of Management, Ukrainian Historical Society. 2002.

32. Moravčíková Michaela Právna politika a legislatíva v oblasti konfesného práva. Zborník jevýstupom z medzinárodnej vedeckej konferencie Právna politika a legislatíva v oblasti konfesného práva v rámci online medzinárodného vedeckého kongresu Trnavské právnické dni Právnopolitika a legislatíva, ktorásakonala 25. septembra 2020 v Trnave. C. 249-262

33. Örsy L. M. Theology and Canon Law – New horizons for legislation and interpretation. – Collegeville (Minnesota, USA): The Liturgical Press, 1992. 211 p.

Information about the author:

Drashkovtsi Arpad-Robert Arpadovych,

PhD (Theology sciences: State and Church Law),

Doctor of Law sciences (Orthodox Church of Ukrainian)

Professor at the Department of State and Canon Law

Augustine Voloshyn Carpathian University

4, Goydy St., Uzhhorod, 88000, Ukraine